

УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У РОЗБУДОВІ ВІЙСЬКОВОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ПОСТАЧАННІ ПРОДОВОЛЬ- ЧИХ І МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ ДО КРИМУ (1799–1855 рр.)

Після другого поділу Польщі 1793 р. досить велика територія Правобережної України опинилася під повним контролем нових господарів. Крім багатих на сільськогосподарську продукцію земель Київщини й Поділля, нових хазяїв приваблювали величезні й різноманітні лісові запаси північної частини регіону¹. Для обрахунку кількості придатних дерев та шляхів їх вивезення у повітах з'явилися перші заготовачі з числа чиновників Морського і Артилерійського відомств уже у червні 1799 року². Протягом наступних років місцеві мешканці й поміщики-власники змушені були чинити пасивний спротив роботі таких комісіонерів, що руйнували десятиліттями налагоджену систему взаємовідносин користування лісовими багатствами. Насамперед, волинян драгував дозвіл влади наймати “робочих людей і підряджати селян для доставки матеріалів”, більша частина з них не були місцевими. Зі свого боку Волинське губернське правління зобов'язало повітові земські суди та поліцію сприяти роботі чужинців³. У наступні десятиріччя періодичні візити представників Департаменту корабельних лісів супроводжувалися не тільки наказами губернського начальства повітовій владі, поміщикам і селянам про всебічну підтримку й сприяння, а й розміщенням оголошень у вигляді офіційної інформації у “Відомостях”, що не підлягала обговоренню⁴.

Заготовка і транспортування деревини з Волині на південь стали на початку XIX ст. відправною точкою у справі створення потужного російського Чорноморського флоту як базису військової присутності на кримському півострові. Якість матеріалу цілком влаштувала морських інженерів-корабелів, і відповідно обсяги потреб зростали з кожним роком. Якщо через наполеонівські війни головна увага російського самодержавства

¹ А. Братчиков, *Материалы для исследования Волинской губернии, в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Выпуск первый. Статья V-я.*, Житомир 1868, с. 117.

² ДАРО, ф. 370, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

³ ДАВолО, ф. 363, оп. 1, спр. 64, арк. 7–7зв.

⁴ *О выполнении законных требований капитан-лейтенанта Шаренберга*, ВГВ 9 (1 марта 1841) 2.

була направлена на європейський театр воєнних дій, то прихід на трон царя Миколи I дав потужний поштовх для подальшої розбудови військово-морських сил на Чорному морі.

На думку російських істориків початку ХХ ст., на той час Чорноморський флот користувався особливою увагою російського імператора, “...він швидко зміцнювався, і змінювався у кращий бік, завдяки немалим державним фінансовим вливанням”⁵. Головна мета – зміцнення могутності флоту й інфраструктури портів у контексті загальної геополітичної ситуації в чорноморському регіоні⁶. Це зумовило різке збільшення потреб у різноманітних ресурсах, вдовольнити які можна було лише шляхом інтенсивної комерціалізації взаємовідносин з місцевими виробниками через оголошення торгів і укладення контрактів на території майже усіх західних і південно-західних губерній.

У травні 1826 року були введені нові правила визначення підрядів по Чорноморському департаменту. Головна відмінність від попередніх полягала в тому, що підрядники особисто не брали участі у торгах, вони відбувалися заочно⁷. Через великі обсяги поставок морські інтенданти прагнули мати справу з надійними постачальниками⁸. Мовилось не про тисячні угоди, а про десятки тисяч державних коштів на побудову нових кораблів і прибережної інфраструктури. Тому вони висували низку умов і зобов’язань: вимагали, щоб губернська влада публікувала їх оголошення у газетах за шість місяців до початку контрактів; щоб губернські правління видавали і засвідчувати в спеціальних “дорученнях” надійність і солідність кандидата та завіряли лист із запропонованими цінами на певний товар. Зі свого боку, комісія департаменту розглядала пропозиції та рекомендації, і тільки після цього роздавала підряди⁹. З метою недопущення монополізації чи узурпації підрядів в одних руках та неспроможності більшої частини постачальників брати на себе великі обсяги товарів присутствію Чорноморського інтендантства було наказано затверджувати підряди на суму не більше, ніж 7500 рублів сріблом на одного учасника¹⁰.

Ще однією причиною цих масштабних закупівель упродовж наступних десятиріч стали плани, пов’язані з підготовкою цілої низки загарбницьких експедицій збройних сил імперії до боспорських проливів. Тому кількість придбаного казною різноманітного майна і матеріалів на їх забезпечення

⁵ Е.А. Мязговский, *История Черноморского флота 1696–1912*, Санкт-Петербург 1914, с. 78.

⁶ Е.И. Аренс, *Русский флот. Исторический очерк*, Санкт-Петербург 1904, с. 48–49.

⁷ *СВП – II*, Санкт-Петербург 1907, ч. V, кн. XVIII, разд. 1, гл. 2, отд. 1, ст. 26, с. 10.

⁸ *ПСЗ*, собр. 2, Санкт-Петербург 1830, т. I, № 372, с. 501–507.

⁹ *Объявления и извещения*, КГВ 5 (4 февраля 1838) 3.

¹⁰ *ПСЗ*, собр. 2, Санкт-Петербург 1845, т. XIX, отд. 1, № 18457, с. 783–784.

приголомшує своїм розмахом, послідовністю та ґрунтовністю. Ці приготування можна поділити на декілька етапів, коли роботи з оснащення кораблів і військ до десантної операції посилювалися на один–два місяці, а потім стихали на тривалий термін. Загалом таких піднесенень було три: серпень 1838 р.; червень–вересень 1839 р. та серпень–жовтень 1840 р. За цей час тривало інтенсивне створення стратегічних запасів продовольства і різноманітних матеріалів. У серпні 1838 року командувач Чорноморським флотом адмірал М. Лазарев отримав лист від Миколи I, за яким міністерство фінансів виділяло на заготівлю шестимісячного запасу провізії для флоту і десантного загону, кількість якого нараховувала 20–24 тисячі вояків, 1 000 000 рублів, із яких половина була видана Лазареву одразу ж. Ці кошти мали бути витрачені на озброєння флоту, продовольство для моряків і двох піхотних дивізій та сплату закордонного жалування особовому складу¹¹. Купці, які брали участь у торгах і поставках, звичайно, не знали цих цифр, але, судячи з оголошень у губернських газетах, відчували, що на цьому можна непогано заробити. Тому докладали значні зусилля, щоб потрапити до списку включених у контракти.

Починаючи з другої половини 40-х рр. XIX ст., поряд з вигідними контрактами на поставки продовольства і матеріалів, набувають актуальності підряди на інженерні роботи в межах військових об'єктів у Царстві Польському, Київському генерал-губернаторстві та Криму¹². З метою збільшення числа учасників аукціонів, а відповідно й досягнення максимального зниження цін, Військова рада допустила до торгів на інженерні роботи у Києві і Севастополі євреїв-підрядників. Як наслідок, вони здобули майже усі вигідні контракти, що стало причиною отримання у майбутньому чималих прибутків. Однак незабаром з'ясувалося, що причиною таких надходжень до кишень купців стала економія коштів шляхом винаймання дешевої робочої сили. Вони активно набирали на роботу некваліфікованих робітників за мізерну платню, тому якість виконання була досить низькою, що зовсім не влаштовувало військових. За рапортом інженер-генерала Дена, Військова рада заборонила брати участь у будівельних роботах у фортецях і портах чорноморського узбережжя купцям єврейського віросповідання¹³.

Проте, жага наживи штовхала їх до створення більш складних схем отримання підрядів, обминаючи встановлені норми і правила. У цей самий

¹¹ Д.Н. Иванов, *Черноморский флот и турецко-египетский конфликт во второй половине 1830-х годов*, Русский Сборник: Исследования по истории России, том VII: Военная политика императора Николая I, [ред.-сост. О.Р. Айрапетов, Мирослав Йованович, М.А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти], Москва 2009, с. 135–136.

¹² ПСЗ, собр. 2. Санкт-Петербург 1852, т. XXVI, отд. 1, № 26066, с. 156–157.

¹³ *О не допущении к подрядам*, КГВ 6 (9 сентября 1838) 2.

час на генерал-губернаторському рівні помітили, що виробилася певна стратегія щодо здобуття вигідних військових замовлень шляхом колективної змови декількох осіб. Справа набула певного регіонального характеру. Це могли бути люди з різних міст, різних губерній та прошарків суспільства, яких об'єднувала спільна мета – виграти торги і отримати прибуток. Дворяни, міщани, купці, іноді селяни стали домовлятися про спільні оборудки, в яких кожний виконував певну функцію чи частину справи: один закупляв, другий транспортував, третій брав участь у торгах, четвертий давав хабарі тощо. Прибутки ділили від ступеня участі й суми грошових вкладень. На такі зміни й тенденції звертав увагу підлеглих губернаторів та Казенних палат київський генерал-губернатор Д. Бібіков наприкінці 1849 року¹⁴. Випадки шахрайства чи цілеспрямованої змови з боку підприємців стало дедалі важче викривати та розслідувати¹⁵.

У цей час у справочинному листуванні з'являється поняття “неспроможний купець”, під яким губернське начальство, поліція, міські магістрати мали на увазі банкрутів, яких не можна було допускати до торгів¹⁶. На них складалися “чорні списки”, які передавалися військовим інтендантам та Казенним палатам¹⁷. Сучасники пояснювали таку поведінку “...наслідками особливого менталітету та світобачення тодішніх євреїв”. “Довідавшись про підряд – євреї з'являються бозна звідки, і якщо зрозуміє, що той йому не під силу, то запросить свого товариша, іншого єврея, а справу не облишить. Якщо ж немає ніякої можливості утримати за собою підряд, то він за іншого буде клопотатися, а також заздалегідь постарасться довідатися, хто і за яку ціну намагається здобути цей підряд, і передати все це більш заможному єврею, а інших попередить, щоб не піднімали ціни. Облаштує з вигодою для себе та інших”¹⁸.

А позмагатися було за що. Наприклад, Головне управління Чорноморського флоту і портів викликало охочих взяти на себе постачання на літо 1839 року: “вино горяче напівугарне” (горілка – А.С.) – 33500 відер; оцет – 6000 відер; сухарі житні – 25780 пудів; крупи – 37000 чвертей; живих биків – 100 голів¹⁹. “Дров однополінних, найкращої якості, не гнилих і не мокрих” на 1839 рік: до Миколаєва – 7077 сажнів на 119601 руб. 50 коп.; до Севастополя – 5000 сажнів на 80000 руб.; до Херсона – 497

¹⁴ І.О. Гуржій, О.І. Гуржій, *Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст.*, К. 2013, с. 93–94.

¹⁵ ЦДІАУК, ф. 422, оп. 160, спр. 681, арк. 1.

¹⁶ СВП – II, Санкт-Петербург 1907, ч. V, кн. XVIII, разд. 1, гл. 2, отд. 2, ст. 30; 31, с. 11–12.

¹⁷ ЦДІАУК, ф. 422, оп. 1, спр. 9477, арк. 64.

¹⁸ А. Алексеев, *Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. С приложением биографии автора*, Новгород 1868, с. 41–42.

¹⁹ *На поставку морской провизии. Постановления и предписания начальства*, КГВ 23 (10 червня 1838) 2.

сажнів на 6958 руб.; Дунайській флотилії – 982 сажнів на 11844 руб.²⁰ Для будівництва кораблів була потреба у 200 особах “вільних теслярів, які добре знають свою справу, з власним інструментом, що мали можливість артільно виконувати роботи з квітня 1838 по квітень 1839 року”²¹.

На підставі “Відношень” Головного Управління Чорноморського флоту і портів до губернських правлінь, у “Губернських відомостях” друкувалися оголошення про кількісні потреби та терміни постачання. Тільки на 1842 рік планувалося закупити для портів Миколаєва, Севастополя, Херсона, Таганрога, Керчі та Ізмаїла близько 164950 чвертей житнього борошна, а також крупи гречаної, ячмінної та пшоняної 112767 чвертей. Водночас Чорноморська Артилерійська частина оголошувала торги на постачання різних припасів і матеріалів до портів Миколаєва і Севастополя на загальну суму 63982 рублі 46 копійок сріблом²². Крім замовлень на великі обсяги продовольства, існували потреби в більш специфічних товарах, однак значно менших за кількістю. Наприклад, Сімферопольська провіантська комісія закуповувала для військ, розташованих у м. Феодосії, солод ячмінний, горох, коров’яче масло, солонину яловичу “зроблену на англійський манер”, спирт житній та “капітальний”, оцет з виноградного вина тощо²³. З кожним роком асортимент військових потреб у продовольстві поступово збільшувався і урізноманітнювався.

Згодом, на початку 1850-х рр. до редакцій губернських газет почали приходити спеціальні додатки у вигляді окремих відомостей на потреби матеріалів для Чорноморського адміралтейства. Існував великий попит на “якісний дубовий ліс для побудови кораблів та різноманітну деревину на їх частини”. Повідомлявся детальний опис цих конструкцій, розміри й параметри, кількість, ціни, вартість виготовлення та транспортування²⁴. Одна відомість складалася з 206 найменувань різноманітних матеріалів у достатньо великих обсягах, які були поділені на 19 груп, серед них – різні фарби і мастила, папір, очерет для плетення стільців, олово, свинець, мідь, латунь, ще й віники та горілка міцна²⁵. Друга відомість – з 260 позицій, серед яких

²⁰ *Постановления и предписания начальства*, КГВ 13 (1 апреля 1838) 2.

²¹ *О плотниках*, ПГВ 2 (15 января 1838) 4.

²² *О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная*, ПГВ 34 (23 августа 1841) 3.

²³ *О вызове желающих к торгам и подрядам. Объявления и извещения. Часть Официальная*, ПГВ 40 (4 октября 1841) 4.

²⁴ *Ведомость о лесах и лесных припасах угля и дровах назначенных в заготовление подрядом на 1848 год для Черноморского Адмиралтейства с поставкою в порты. Объявления и извещения. Отдел первый*, ПГВ 39 (27 сентября 1847) 1–3.

²⁵ *По 3-му Столу I-го Отделения Корабельной Экспедиции. Ведомость о пеньке, смоле, масле, красках и прочих материалах, требующихся в заготовление на 1851 год для Николаевского,*

були залізні вироби, станини для гармат, залізо, цвяхи, папір, віск та багато іншого²⁶.

З початком Кримської війни несподівано виявилось, що армії потрібно буквально все і у великих кількостях. Вкотре російське самодержавство і військове командування переклало весь тягар забезпечення на мешканців українських губерній²⁷. На початку 1854 року дворянство південно-західних губерній добровільно поставило волів для Облогового артилерійського парку № 2, тому що нічим було тягати великі й потужні гармати: по 200 пар з Київської і Волинської та 300 пар з Подільської, про що було повідомлено у губернській пресі. Імператор виказав благоговіння та подяку²⁸. З казенних палат через губернських предводителів дворянства підрядникам пропонувалося збільшити обсяги поставок “у районах інтендантства” до військових частин продовольства, фуражу та дров. Самі частини визначали кількість необхідного та куди привезти²⁹. Для солідних купців це була чудова можливість розширити свої бізнесові впливи, а для дрібних – ризик прогоріти через неспроможність з ними конкурувати в ціновому аспекті. Так у Вінницькому повіті таким монополістом став купець 1-ї гільдії Майорко Футом, який прибрав на себе майже усі доходні підряди³⁰.

Навесні 1854 року головнокомандувач Діючою армією, користуючись безпосереднім підпорядкуванням губерній його владі, наказав терміново зібрати з поміщиків Подільської губернії 150 000 чвертей борошна, жита чи пшениці, 100 000 чвертей вівса чи ячменю, в рахунок до казенних податків, і все це перевезти у міста Ямпіль і Балту, де облаштувати магазини. За це поміщики отримували квитанції, які мали принести у повітові казначейства для зарахування у податки. Вперше російська влада діяла шляхом грубого примусу і погроз стосовно поміщиків. Так у Вінницькому повіті був складений повний список усіх 85-ти землевласників по 3-х станах, розписані розміри і потенціал маєтків, кількість душ, розподілені обсяги постачання. Тих поміщиків і орендарів, які намагалися ухилитися з різних причин, пригрозили покарати відповідно до законів воєнного часу. Були складені іменні списки: хто, в який

Севастопольского и Херсонского портов. Отдел второй. Часть II-я. Неофициальная. К № 40-му, ПГВ 40 (5 октября 1850).

²⁶ *Объявление. Объявления и извещения. Отдел второй. Часть первая. Официальная к № 42, ПГВ 42 (19 октября 1850).*

²⁷ ЦДАУК, ф. 422, оп. 770, спр. 71, арк. 364.

²⁸ *Объявление Высочайшей признательности Дворянству Волинской Губернии, ВГВ 49 (5 декабря 1853) 2.*

²⁹ *СВП – II, Санкт-Петербург 1907, ч. V, кн. XVIII, разд. 1, гл. 6, ст. 137, с. 33.*

³⁰ *ДАВО, ф. Д-200, оп. 1, спр. 114, арк. 1–2зв.; 4–10.*

магазин і коли мав везти продовольство³¹. Наприкінці року, коли ситуація дещо стабілізувалася, Інтендантське управління Південної армії оголосило торги у Київській і Волинській губерніях для поповнення запасів магазину у Бердичеві. Вони тривали звичайним, спокійним порядком і планувалося закупити 300 000 чвертей борошна та 2912 чвертей крупу³².

З моменту початку активних бойових дій на територіях Молдови і Валахії південно-західні губернії були переведені на військовий стан і потрапили у безпосереднє підпорядкування військового командування лише у лютому 1854 року. Генерали отримали так звані “особливі спеціальні повноваження” в губерніях і місцевостях, які стали стратегічними й оперативними тилами та джерелами забезпечення корпусів різноманітними необхідними ресурсами. Так Подільська губернія була поділена між двома арміями: західні повіти разом з Бесарабською областю і частиною Херсонської губернії підпорядковувалися головнокомандувачеві Діючою армією генерал-фельдмаршалу Паскевичу-Єриванському з повноваженнями відповідно до військового часу; східна частина стала тиловим районом командувача військами 3-го, 4-го і 5-го армійських корпусів генерал-ад’ютанта Горчакова³³. Це давало можливість “витискати” з правобережних губерній максимальну кількість усього необхідного для потреб війська і флоту, що на той момент перетворилося не на комерційний продаж, а на безсоромне пограбування місцевого населення.

Отже, протягом першої половини ХІХ ст. Правобережна Україна відігравала роль стратегічного району постачання продовольства і матеріальних ресурсів для військової присутності Російської імперії в Криму й на півдні України, яка щороку зростала. Безперечно, що без залучення шляхом закупівель, а у воєнний час і конфіскацій величезних обсягів життєво важливих припасів російські збройні сили у регіоні не змогли б стати потужним інструментом агресивної імперської політики царя Миколи I, направленої не тільки на прагнення повного контролю над Північним Причорномор’ям, а й керованої бажанням перемоги у тривалій боротьбі з заклятим ворогом, яким була Оттоманська Порта. Анексія, а потім й інтенсивна інтеграція до імперського економічного й політичного простору виснажувала людські, виробничі й матеріальні ресурси краю, гальмувала його загальний розвиток заради нав’язливих завойовницьких планів можновладців імперії Романових.

³¹ ДАВО, ф. Д-200, оп. 1, спр. 123, арк. 1–1зв.; 7–8; 14–18; 49–50.

³² О вызове к торгам, ВГВ 49 (4 декабря 1854) 4.

³³ ПСЗ, собр. 2, Санкт-Петербург 1855, т. XXIX, отд. 1, № 27946, с. 192–193.